

نقش شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا و اثر گران‌سنگ وی قانون در تاریخ تکامل پزشکی اسلام و ایران

علی‌اکبر ولایتی

عضو پیوسته و رئیس گروه حکمت - طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی

چکیده:

مقاله حاضر کوششی است برای ارائه گزارشی از زندگی ابن‌سینا، معرفی کمابیش کاملی از کتاب «قانون فی الطب»، معرفی مجموعه‌ای از دست‌نویس‌های به نسبت مهم آن و در عین حال معرفی مهم‌ترین شروحی که بر این کتاب نوشته شده است. با توجه به اهمیت تولید دانش در زمینه معرفی کتاب «قانون فی الطب»، نگاه به این کتاب از زوایای مختلف و پرداختن به آن از نقطه نظرهای گوناگون، در واقع کوششی است برای بررسی همه جانبه یکی از مهم‌ترین آثار پزشکی دوره اسلامی. این مقاله با این رویکرد و با هدف معرفی متن و ساختارشناسی کتاب قانون تهیه شده است.

کلیدواژه‌ها:

ابن‌سینا، قانون فی الطب، نسخه خطی

مقدمه:

شیخ‌الرئیس این کتاب عظیم را در طول زمان تألیف کرده‌اند. بنابراین ضروری است ولو به طور اجمالی، به شرح زندگی ایشان بپردازیم. ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا، معروف به شیخ‌الرئیس و ابن‌سینا، در سال ۳۷۰ق در حوالی بخارا به دنیا آمد. در سال ۴۷۵ق خانواده او به بخارا عزیمت کردند و او در آنجا، به کسب دانش پرداخت. مهم‌ترین استادان او در این زمان، محمود مساح، استاد ریاضی و ابوعبدالله ناتلی استاد فلسفه و منطق بودند. در حدود بیست سالگی، نوح بن منصور سامانی از امرای آل سامان^۱ را از بیماری نجات داد و به همین دلیل، از نزدیکان و همنشینیان او شد. در ۲۲ سالگی پدر خود را از دست داد و با پایان یافتن دوره کوتاه عبدالملک دوم سامانی، امیر آل سامان، که به جای امیر نوح بن منصور به سلطنت رسیده بود به کمک ایلک نصر بن علی، قراخانی، بخارا ترک و به گرگانچ (ورگنج) عزیمت کرد. در گرگانچ، به حضور علی بن مأمون بن محمد خوارزمشاه رسید و مدتی را در حکومت آل مأمون به سر بردا. به نوشته نظامی عروضی^۲ سلطان محمود غزنوی از آل مأمون خواسته بود که عده‌ای از دانشمندان دربار خود را به دربار وی گسیل کنند و ابن‌سینا که دیانت شیعه داشت و از خشم محمود نسبت به شیعیان باخبر بود، با شنیدن این خبر، از زند آل مأمون گریخت و برای پیوستن به دربار شمس‌المعالی قابوس بن شمشیر، روی به گرگان آورد. اما در این زمان، قابوس از کار برکار شده بود و ابن‌سینا گرگان را به قصد ری ترک کرد. پس از مدتی توقف در ری، شیخ به قصد همدان حرکت نمود و سال‌ها در همدان زندگی کرد. در همین شهر بود که برای

درباره زندگی ابن‌سینا، آثار و نوشه‌های بسیاری، چه به زبان فارسی، و یا عربی و یا زبان‌های اروپایی وجود دارد، به‌گونه‌ای که می‌توان ادعا نمود درباره هیچ یک از دانشمندان تمدن اسلام و ایران به اندازه ابن‌سینا قلم‌فرسایی نشده است. از دیگر سو، غرض اصلی در اینجا معرفی «قانون فی الطب»، اثر مشهور و بزرگ ابن‌سینا، و نه بررسی زندگی نامه ای است. بررسی ورود به بحث، تنها به ذکر این موضوع می‌پردازیم که مفصل‌ترین اثر در معرفی، زندگی نامه و مرور آراء فلسفی، نجومی، پزشکی، موسیقی‌ای و زبان‌شناسایی ابن‌سینا، مقاله «ابن‌سینا» در جلد چهارم دایرة المعارف بزرگ اسلامی^۳ به قلم مرحوم شرف‌الدین خراسانی، مرحوم تقی بیشن، علیرضا جعفری نائینی و دیگران است. جدیدترین اثر در این زمینه نیز، مقاله ابوعلی سینا در جلد اول دانشنامه زبان و ادب فارسی، از انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی^۴ و به قلم استاد محمد خوانساری می‌باشد. این دو مقاله به تنهایی علاقه‌مندان را برای آشنایی با زندگی، آراء، افکار و حوادث عمر ابن‌سینا کافی است و علاوه بر آن، راهنمای خوبی نیز برای دستیابی به اهم منابع درباره او خواهد بود. گزارشی در خصوص زندگی و آراء پزشکی او به همراه کتاب‌شناسی مفصلی از آثار او در جلد اول دایرة المعارف پزشکی اسلام و ایران به قلم حسن سید عرب و دیگران داده شده که در نوع خود خواندنی و قابل توجه می‌باشد. در عین حال، بررسی «قانون فی الطب»، کتاب مهم ابن‌سینا در پزشکی، ارتباط مستقیمی با دوران زندگی ابن‌سینا دارد. به احتمال زیاد حضرت

۱. تهران، ۱۳۷۰ ش

۲. تهران، ۱۳۸۴ ش

۳. جلوس در سال ۱۳۶۷ق

۴. ص. ۷۷

در قرن پنجم هجری انجام شد. در قرن ششم نیز نخستین شرح قانون به وسیله ابن جمیع انجام شد. طی قرون ششم و هفتم هجری به طور پیاپی خلاصه‌ها و شرح‌های متعددی بر قانون تهیه شد. اوج خلاصه‌نویسی‌ها به وسیله ابن‌نفیس (کاشف گردش صغير خون) در آخرین سال‌های قرن هفتم صورت گرفت.

می‌توان گفت دو قرن هفتم و هشتم دورانی هستند که مهم‌ترین و جدی‌ترین شروح قانون تألیف شد. با توجه به حجم عظیم قانون، شرح‌نویسی بر آن کار آسانی نبود و بسیاری از شروح قانون تنها شرح بر بخش‌هایی از قانون هستند. اما دو شرح کامل قانون در قرون مورد نظر ما پدید آمد، یکی شرح ابن‌نفیس و دیگر شرح قطب‌الدین شیرازی. ابن‌نفیس در سال ۴۸۷ق درگذشت و دست‌نویسی از شرح او بر قانون وجود دارد که تقریباً ۴۰ سال پیش از مرگ او کتابت شده است. بنابراین شرح ابن‌نفیس تقریباً در حدود سال ۴۰۰ق پدید آمده است. قطب‌الدین شیرازی نیز شرح خود را در سال ۴۸۲ق، یعنی ۵ سال پیش از مرگ ابن‌نفیس و حدود چهل سال پس از نگارش شرح او پدید آورده است. این فاصله نیم قرنه مابین نگارش این دو متن عظیم در شرح این کتاب نشان‌دهنده زنده بودن بحث و قوت سطح نظری این دانش می‌باشد که در حوزهٔ پژوهشی اسلامی در فاصله نیم قرن امکان پیدایی دو شرح را بر یکی از مهم‌ترین و شاید مهم‌ترین متن درسی این علم پدید آورده است. شرح قطب‌الدین بر قانون به نام *التحفه السعدیه* از گونه شرح‌های معروف به شرح مزجی است.

کتاب به نام سعدالدین محمدبن‌تاج‌الدین علی ساوی وزی غازان خان مغول نوشته شده و از این‌رو به *تحفه سعدیه* نام‌گذاری شده است. تقسیم‌بندی کتاب کاملاً بر اساس قانون بوده و از آن پیروی می‌نماید. از نظر حجم نیز تقریباً برابر خود کتاب می‌باشد.

از کتاب *تحفه سعدیه* چندین نسخه خطی در ایران باقی مانده است که در اینجا به ذکر آن‌ها می‌پردازیم:

۱. نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که مشخصات آن در جلد چهارم فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه صفحه ۷۲۶ ذکر شده است.

۲. مجموعه هشت نسخه خطی از این کتاب در کتابخانه ملی ملک تهران که پاره‌ای از آن‌ها (از جمله نسخه شماره ۴۲۹۴) به خاطر قدمت آن سیار مهم می‌باشد. مجموعه اطلاعات کتاب‌شناسی این نسخه خطی در جلد یکم فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه، صفحات ۱۱۸ تا ۲۱۱ ذکر شده است.

۳. مجموعه شش نسخه از آن در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) در شهر قم نگهداری می‌شود. گزارشی از این نسخه‌ها نیز در مجلدات مختلف فهرست این کتابخانه بزرگ، در جلد سوم صفحه ۱۰ و جلد ۲۳ صفحه ۲۵۲ آمده است.

۴. مجموعه سه نسخه از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی که مشخصات نسخه‌شناسی آن‌ها در جلدی‌های ۱۹ صفحه ۱۹ و ۲۵۸ و جلد

مدتی به زندان افتاد. پس از خروج از زندان و کشمکش‌های سیاسی، از همدان به اصفهان سفر کرد و بخش مهمی از عمر پرثمر خود را در همین شهر گذراند. در ۴۲۱ق، سربازان محمود اصفهان را به تصرف خود درآوردند و کتاب‌های وی را راغارت نمودند. در سال ۴۲۷ق شیخ به همراه علاءالدوله کاکویه^۱ به سوی همدان عزیمت کرد، در همین شهر بیمار شد و در نهایت در رمضان سال ۴۲۸ق درگذشت.^۲

ابن‌سینا، تألیف قانون را در حدود سال ۴۰۳ق، در هنگامی که در گرگان حضور داشت آغاز نمود. بخشی از آن را در سال ۴۰۵ق و در هنگام حضور در ری تألیف نمود و در نهایت تمامی کتاب را در بین سال‌های ۴۰۵ تا ۴۱۴ق و هنگامی که در همدان زندگی می‌کرد تألیف کرد.^۳ به نوشته صفدي^۴ قانون در ری به اتمام رسیده است. اما با توجه به اقامت به نسبت کوتاه شیخ در ری، این موضوع صحیح به نظر نمی‌رسد^۵ و چنانچه سیر تاریخی زندگی و مسافرت‌های او را مرور کنیم درمی‌یابیم که دوره بلند زندگی او در همدان و آرامشی که در این شهر داشته، به او اجازه تکمیل چنین اثر بزرگی را داده است.

قانون، اثر بزرگ و نفیسی در پژوهشی اسلامی است که دلایل بسیاری برای اهمیت آن می‌توان برشمود. تا پیش از قانون، آثار مشهور و نفیسی در پژوهشی اسلامی وجود داشته‌اند که دو عنوان از آن‌ها بهویژه در تألیف قانون نقش داشته‌اند. یکی *الحاوی* تألیف محمدبن‌زکریای رازی، و دیگری *الکامل الصناعه فی الطبع* یا *کتاب الملکی* تألیف علی‌بن‌عباس اهوازی می‌باشد. واقعیت این است که مقایسه این دو کتاب با قانون فی‌الطبع، خود گواهی بر اهمیت و ممتاز بودن قانون است. اما برای درک بیشتر اهمیت قانون در پژوهشی اسلامی، دلایل خود را به دو دسته تقسیم می‌نماییم:

الف: از طریق بررسی خود اثر

ب: با بررسی ترجمه‌ها، شرح‌ها، خلاصه‌ها و روی‌هم رفته نقش قانون در پیدایی نوع خاصی از ادبیات پژوهشی در قلمرو عالم اسلام

الف. از طریق بررسی خود اثر: در این بخش، ضمن گزارش ساختار و کلیات حاکم بر قانون، سعی می‌شود که نقش آن در پژوهشی دوره اسلامی تبیین شود. در عین حال، با توجه به وفور شرح‌ها، ترجمه‌ها و خلاصه‌های قانون، بررسی آن‌ها را به دنباله این گفتار موكول می‌نماییم و در اینجا تنها به ذکر این نکته بسنده می‌کنیم که در پی تألیف قانون، انواع شرح‌ها، ترجمه‌ها و خلاصه‌هایی از آن پدید آمد که این مجموعه، خود یک مکتب را در پژوهشی اسلامی ایجاد کرده که همگی از قانون سرچشمه می‌گیرند.

ب. ترجمه‌های اروپایی (لاتینی)، فارسی و مانند آن از این کتاب، انواع شرح‌ها و خلاصه‌ها و آثاری از این دست، حکایت از اهمیت کتاب و قدرت تأثیرگذاری آن بر تاریخ علم پژوهشی در سطح جهان می‌کند. نخستین کوشش دانشمندان اسلامی برای تألیف آثاری با محوریت قانون از جمله شروح متعدد آن تلخیص‌هایی بود که از این کتاب انجام شد. احتمالاً نخستین تلخیص این کتاب به وسیله شمس‌الدین ایلاقی

۱. حاکم اصفهان

۲. بیهقی، ص ۳۸ تا ۵۸

۳. عرفانیان، ص ۲۸۶

۴. ج. ۱۲، ص ۴۰۴

۵. عرفانیان، همانجا

دومی از آن طبیب کامل «یعقوب بن اسحق السامری» مطبب، سومی از آن طبیب حاذق «ابوالفرج یعقوب بن اسحق» مطبب مسیحی، معروف به «لین‌القف» بود و همچنین جواب‌هایی را که سامری از سؤالات طبیب «نجم‌الدین بن‌مفتاح» داده بود خواندم و نیز به «بنچیح القانون» که «هبة‌الله بن‌جمعیع الیهودی مصری» نوشت و در آن شیخ‌الرئیس را رد کرده برخوردم و جز این، شروح و ردهایی را دیدم و خواندم آنچه از مشکلات کتاب برایم باقی مانده بود آشکار گشت. به نحوی که هیچ اشکال و ابهام باقی نماند و دیگر محل قیل و قالی نداشتم و چون دریافتمن که هیچ‌کس را در باب این کتاب بیش از من آگاهی و اطلاع نیست، مصلحت دیدم که به شرح آن بپردازم و مشکلات آن را توضیح دهم و مبهمات آن را تحریر کنم و فواید آن را زیاد کنم و موجز آن را بسط دهم و مبانی آن را استوار گرددام.^۱

قانون از پنج کتاب تشکیل شده است. هر کتاب به چند فن، و هر فن نیز به چند تعلیم، و هر تعلیم نیز به چند فصل تقسیم شده است. اما این بخش‌بندی در سراسر کتاب یکسان نیست. کتاب‌های اول و سوم به چند فن و کتاب دوم به دو مقاله، و کتاب چهارم نیز به چند فن تقسیم شده است. گزارش کلی، اما مختصر ساختار کتاب بدین شرح است:

کتاب اول، در امور کلی پژوهشکی، چهار فن، فن اول در حد طب در ۶ تعلیم، و روی‌هم رفته در ۶۳ فصل، فن دوم در بیماری‌ها و اسباب و اعراض آن‌ها در ۳ تعلیم و کلأ ۹۹ فصل، فن سوم در حفظ صحت در ۵ تعلیم و کلأ ۷۱ فصل، فن چهارم در معالجه بیماری‌های کلی در ۲۱ فصل.

کتاب دوم در ادویه مفرد در ۲ مقاله و ۲۲ فصل. کتاب سوم در بیماری‌های جزئی که دامنگیر انسان می‌شود از سر تا پا در ۲۲ فن و ۵۵ مقاله.

کتاب چهارم در تباها و در ۷ فن و ۲۶ مقاله. کتاب پنجم در معرفی ادویه مركب (قربادین‌ها) در ۲ مقاله علمی و ۲ جمله.^۲

چنانچه به ساختار کتاب نگاه دقیق‌تری داشته باشیم متوجه دلیل دیگری بر اهمیت کتاب خواهیم شد و آن نظم کتاب است. واقعیت این است که مهم‌ترین دلیل اهمیت قانون در جوامع اسلامی (بدون توجه به ماجراهای پیدایش شرح‌ها، خلاصه‌ها و ترجمه‌های آن) همین نظم کتاب است. همان‌طور که قبل‌بیان شد، تا پیش از قانون، دو کتاب دیگر پژوهشکی اسلامی، الحاوی و کتاب‌الملکی از اعاظم کتب پژوهشکی اسلامی و ایرانی تألیف شده بود. اما هیچ‌کدام از این دو کتاب، ساختار منظم و منطقی قانون را ندارند. ابن‌سینا این ساختار منطقی را از درهم‌آمیزی عصاره و اندیشه‌های دو دانشمند یونانی که آثار آن‌ها در قرون اولیه عالم اسلامی به عربی ترجمه شد، یعنی ارسسطو و جالینوس پدید آورده است.^۱ ابن‌سینا موارد و مسائل نظری پژوهشکی را ارسطویی توضیح داده است، اما دستورات و دانسته‌های پژوهشکی را از جالینوس اخذ کرده و آن‌ها را در کتاب هم قرار داده است. واقعیت این است که علت اشتهر قانون در اروپا نیز آن بوده است که حتی در زبان‌های اروپایی نیز اثری اینچنین منظم و روشنمند که آثار این دو دانشمند را به هم پیوند دهد وجود نداشته

۱۳ صفحه ۱۰۵ از فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه آمده است. او در مورد شرحی که بر قانون نوشته چنین می‌گوید:
«...مرا در بیمارستان مظفری شیراز جزو پزشکان و کحالان قرار دادند و پس از آنکه در چهارده سالگی پدر من درگذشت، من ده سال بر این حال ماندم. انگیزه قوی داشتم که چون آن‌ها نباشم و در این راه به غایت قصوی و درجه عالی برسم. پس آغاز به تحصیل کردم و کلیات قانون را پیش عمومی، سلطان حکما و مقتدائی فضلا، کمال‌الدین ابوالخیرین مصلح کازرونی خواندم. آنگاه خدمت شمس‌الدین محمد بن احمد کیشی، حکیم و شیخ کامل شرف‌الدین ذکری بوشکانی رسیدم، این استادان به تدریس کتاب مزبور و تمیز مغز از پوست آن و حل مشکلات و کشف مضاعفات آن معروف بودند. ولیکن به سبب آنکه این کتاب، دشوارترین کتابی است که در این فن پرداخته شده و فهم و درک آن سخت است و بر لطایف حکمی و دقایق علمی و نکات قریب و اسرار عجیب شامل است که اذهان ابناء روزگاران از ادراک آن ناتوان و حیران و پای همت آنان از رسیدن به ذروه کمال آن کوتاه بود، زیرا این کتاب غایت و نهایت آراء و افکار متقدمان است و حاوی بهترین و باریک‌ترین نکاتی است که متأخران دریافت‌هاند، از این‌رو یکی از آن‌ها را ندیدم که از عهده فهم همه کتاب برآید.

اما شرحی هم که امام فخرالدین رازی کرده است که به دست من رسید، مشکلی را نگشود، زیرا او به جای شرح همه کتاب، برخی از آن را جرح کرده است و همچنین از شرح‌های امام «قطب‌الدین نخجوانی» و «افضل‌الدین خونجی» و «رفیع‌الدین گیلانی» و «نجم‌الدین نخجوانی» سودی نبردم. زیرا این جمله چیزی بر شرح امام فخر رازی نیفزوده‌اند که مورد توجه باشد، بلکه آنچه او گفته درباره آن سخن گفته‌هاند و از آنچه او سخن به میان نیاورده دم نزده‌اند. به هر حال هرچه آن‌ها گفته‌هاند چیز کمی است و ارزشی چندان ندارد.

پس از این متوجه مدینه دانش و حکمت شدم، و به حضرت والای فیلسوف استاد خود نصیرالدین (خواجه نصیر‌الدین طوسی) شدم... تا برخی از مشکلاتم حل شد، ولیکن برخی از آن‌ها همچنان باقی ماند، زیرا در شناخت این کتاب تنها احاطه به قواعد حکمی کافی نیست، بلکه لازم است شخص خود، طبیب نفس باشد و تجربه بکند و در تعديل مزاج موافق قانون علاج بکوشد.

سپس به شهرهای خراسان مسافرت کردم و از آنجا به سوی عراق عجم شدم و از آنجا به عراق عرب رفتم و به بغداد و نواحی آن رسیدم، تا بالاخره به بلاد روم افتادم و با حکماء این شهرها مباحثه کردم و اطبای آن‌ها را دیدم و از حقیقت مشکلات خود از آنها پرسش کردم و از آنچه در نزد ایشان بود فایده بردم تا بدانجا که معلوماتی گرد آوردم که هیچ‌کس بدان‌ها دسترسی نداشت ولیکن با همه این کوشش و سیر و طواف کردن بلاد و رسیدن تا به روم، چون به دقت نگریستم دیدم که مجهولات من بیشتر از معلوماتی است تا اینکه در سال ۸۴۱ عقیق به رسالت به مصر به خدمت «ملک منصور قلاون» رسیدم و در آنجا به سه شرح کامل از کلیات قانون بخوردم. یکی از آن فیلسوف محقق «علااء‌الدین ابوالحسن علی بن‌ابی‌الحزم قرشی» معروف به «ابن‌النفیس»

۱. علی‌اصغر حلبی، تاریخ فلسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز، ص ۶۲۴ تا ۶۲۸

۲. عرفانیان، ص ۳۹۴-۳۷۸

داروی مرکب توضیح داده شده است.^۸

قانون کتاب بسیار بزرگ و حجمی است. اما نظر به اهمیت آن در پژوهشی دوره اسلامی، نسخه‌های خطی متعددی از آن در ایران و سایر نقاط جهان وجود دارد. نظر به اهمیت بسیار زیاد کتاب، و تأثیر آن در تکوین مکتب پژوهشی اروپا، چاپ‌های بسیاری از آن، پس از ترجمه به زبان‌های اروپایی در اروپا انجام شد (در مورد این ترجمه‌ها در ادامه سخن خواهیم گفت). به طوری که می‌توان ادعا نمود قانون، یکی از نخستین کتاب‌های تألیف شده توسط انسان است که بعد از کتاب مقدس عهدین در ابتدای تأسیس صنعت چاپ، به طبع رسیده است (در مورد تاریخ چاپ‌های متعدد این کتاب نیز در ادامه سخن خواهیم گفت).

گزارشی اجمالی از موجودی نسخ خطی قانون در کتابخانه‌های ایران

۱. در کتابخانه ملی ملک تهران، روی‌هم رفته، ۱۳ نسخه خطی موجود است که قدیمی‌ترین نسخه از مجموع نسخ خطی موجود در کتابخانه ملک، مربوط به دستنویسی متعلق به قرن ششم (کتابت شده در سال ۵۶۱ق) است که از آغاز تا پایان فن پنجم از کتاب ششم را شامل می‌شود. این دستنویس از جمله کهن‌ترین نسخ قانون به شمار می‌رود. از جمله نسخ کامل کتاب قانون در این کتابخانه نسخه‌ای متعلق به قرن هفتم (کتابت شده در سال ۸۴۰ق) می‌باشد.^۹

۲. در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد مقدس) روی‌هم رفته ۲۰ نسخه خطی، به صورت نسخ کامل یا بخش‌هایی از کتاب موجود است. باید اذعان داشت که این مجموعه یکی از بهترین مجموعه دستنویس‌های قانون است که در کتابخانه خاصی نگهداری می‌شود. از جمله دستنویس‌های موجود در این کتابخانه، از دو دستنویس کامل از کتاب، متعلق به قرن نهم و دستنویسی از آن که بسیار نفیس می‌باشد و البته تنها شامل کتاب پنجم قانون است، متعلق به قرن هشتم هجری (کتابت شده در سال ۷۳۶ق) است می‌توان یاد کرد.^{۱۰}

۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران)، روی‌هم رفته ۲۲ نسخه، از جمله دستنویسی متعلق به قرن هشتم، و چند دستنویس متعلق به قرن نهم هجری وجود دارد. متأسفانه گزارش یک‌جا و مرتب شده‌ای از مجموعه دستنویس‌های قانون در این کتابخانه وجود ندارد و باید برای شناسایی نسخ مختلف این کتاب، به مجلدات مختلف فهرست نسخ خطی این کتابخانه مراجعه نمود. اما می‌توان گفت از جمله مهم‌ترین و کهن‌ترین دستنویس‌های این کتاب، در جلد نوزدهم فهرست این کتابخانه معرفی شده‌اند.^{۱۱}

۴. در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، هشت نسخه خطی

است و علت پیروزی و موفقیت ابن‌سینا در این عرصه آن بوده است که حضرت شیخ علاوه بر آن که پژوهشی حاذق بوده، خود فیلسوفی شهر و موفق نیز بوده است؛^{۱۲} در مقام مقایسه بین فلسفه و پژوهشی (ارسطو و جالینوس)، ابن‌سینا ضمن اینکه به حقانیت ارسطو رأی می‌دهد، پژوهش را از پرداختن به مسائل نظری صرف منع می‌کند تا عنصر فلسفه، بر آراء پژوهشی آنان غلبه نکند.^{۱۳} در نخستین صفحات قانون، ابن‌سینا بحث مفصلی پیرامون تفاوت نگاه فلسفی با نگاه پژوهشی در امور پژوهشی محض نموده و مسائل پژوهشی را از مسائل فلسفی جدا می‌کند. از دیگر سو، به جز تبیین دقیق و اصولی مرز بین پژوهشی و فلسفه و نیز تبیین دقیق موضوع حیات، سلامت، بیماری و مانند آن از نگاه فلسفه و فلاسفه، ابن‌سینا به ذکر مهم‌ترین موارد پژوهشی تا عصر خود و به نقل از مهم‌ترین پژوهشان پیش از خود، چه یونانی و چه اسلامی پرداخته است. بر این اساس، او پژوهشی را با جالینوس، فلسفه را با ارسطو، داروشناسی را با دیوسکوریدوس^{۱۴} و مانند آن آغاز نموده و توضیح داده است. كما اینکه بارها در کتاب خود از //الحاوى و رازی نقل قول می‌نماید.^{۱۵}

توصیف عظمت این کتاب را می‌توان در کتاب چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندي^{۱۶} به شکل تحسین‌برانگیزی یافت که گفته است: «اگر بقراط و جالینوس زنده شوند سزاوار است که در پیشگاه این کتاب سجده نمایند.»^{۱۷}

در کتاب اول، کتاب کلیات، تعریف دانش پژوهشی، ارکان (عناصر)، اخلاط چهار گانه، اعضای بدن انسان، نیروهای موجود در بدن انسان (شامل نیروهای طبیعی، حیوانی، نفسانی و نیروهای محرک)، شناخت بیماری‌ها، حفظ تندرستی، مرگ و شیوه‌های مختلف درمان آمده است. در کتاب دوم، اصول کلی و داروشناسی، خواص و کیفیت داروها و فهرستی از نام داروها، بر اساس ترتیب حروف الفباء مورد بحث قرار گرفته است. تعداد داروهایی که نام برده شده و خواص آن‌ها تبیین شده، حدود ۸۰۰ قلم می‌باشد. قسمت اعظم این داروها، گیاهی بوده و روی‌هم رفته تمام آن‌ها جزء داروهای مفرده (غیر ترکیبی و ساده) به حساب می‌آیند.

در کتاب سوم، بیماری‌های بدن انسان، از سر تا پا مورد بحث قرار گرفته است. در این بخش، راههای مختلفی برای بهبود این بیماری‌ها مطرح شده است.

در کتاب چهارم، با محوریت تب‌ها، بیماری‌هایی که اختصاص به عضو معینی از بدن ندارند بررسی شده است.

در کتاب پنجم، از داروهای مرکب (ترکیبی و غیر ساده، به تعبیر پژوهشان دوره اسلامی، قرابادین) در این کتاب، انواع پادرزه‌ها، قرص‌ها، شربی‌ها و مانند آن‌ها شرح داده شده‌اند. در این کتاب، حدود ۶۵۰

۱. پیرۀ المعارف بزرگ / اسلامی، ج ۴، ص ۲۹

۲. همان، ص ۳۱

۳. همان، همانجا

۴. ج ۱، ص ۵

۵. ابن‌سینا در قانون، بارها از دیوسکوریدوس یاد کرده است. از جمله ج ۱، ص ۲۴۶ و ۴۰۱

۶. ص ۷۱

۷. برای گزارشی کلی از اهمیت قانون در پژوهشی دوره اسلامی - اولمان، ص ۷۱ و ۷۲؛ و برای گزارشی کلی درباره بسیاری از نقوله‌های دانشمندان معاصر اسلامی و اروپایی درباره قانون و اهمیت آن در پژوهشی اسلامی - الدفع، ص ۱۲۸ تا ۱۵۸

۸. برای گزارشی کلی از ساختار کتاب، مهدوی، ص ۱۸۸ تا ۱۹۰، پیرۀ المuarف بزرگ / اسلامی، ذیل مدخل ابن‌سینا، پژوهشی.

۹. برای گزارشی از نسخ خطی موجود در این کتابخانه و مشخصات آنها - اشاره و دانش‌پژوهی، ج ۱، ص ۵۶۴ تا ۵۶۴

۱۰. برای گزارشی از نسخ خطی موجود از این کتاب در این کتابخانه ن. ک: عرفانیان، ص ۳۸۵ و ۴۰۴

۱۱. عبدالحسین حاتری، مص ۱۹۵ و ۲۴۸ و ۲۳۹ و ۱۴۹ و ۷۱ و ۱۴ و ۱۲۵ و ۱۲۸ و ۱۳۳ و ۱۲۲

دستنویس‌ها در سایر نقاط جهان، از این کشورها به مراتب کمتر است، لذا بعید به نظر می‌رسد بتوان مجموعه کامل‌تری را در کشور ثالثی یافت. یک دلیل دیگر بر این مدعای، فهرستی است که توسط مصطفی درایتی (جلد ۸ ص ۳۵ تا ۴۳) به دست داده شده است که در آن روی هم رفته در ایران بیش از ۲۰۰ دستنویس این کتاب معرفی شده است.

کوشش‌های چندی برای تهیه فهرستی از مجموعه دستنویس‌های قانون در جهان انجام شده است. به جز فهرست درایتی که از همه فهرست‌های درهم کرد جدیدتر می‌باشد، از جمله دیگر کوشش‌ها حاصل کار بروکلمان^۱ است که کوشیده است با مراجعت به فهرست نسخ خطی که در دست داشته به تعداد موجود از قانون دست یابد. بروکلمان تقریباً توانسته ۹۰ دستنویس از این کتاب را در تمام دنیا رديابی کند. کوشش دیگر نیز به توسط مهدوی^۲ صورت گرفته که توانسته است تقریباً ۱۵۰ نسخه از این کتاب را در سراسر جهان (اعم از نسخ خطی موجود در ایران و سایر کشورهای جهان) شناسایی کند. اما تردیدی نیست که مجموع دستنویس‌های قانون در سراسر جهان از مجموع دستنویس‌های فهرست شده به توسط بروکلمان و مهدوی بیشتر است. مجموع دستنویس‌های قانون موجود در ایران و آنچه ششن از ترکیه بر شمرده روی هم رفته از مجموع آنچه به وسیله مهدوی برای تمام دنیا گزارش شده بیشتر می‌باشد.

قانون، کتاب مهم و در عین حال پیچیده‌ای است. بنابراین باید توقع داشت شروح و گزارش‌های متعددی از آن پدید آمده باشد. تنابو شروحی که بر قانون نوشته شده آن را در زمرة مهم‌ترین آثار تمدن اسلامی، و در ردیف اثر بسیار مشهور ابن‌عربی در تصوف، فصوص الحکم قرار می‌دهد (به روایتی، پس از کلام‌الله مجید، که تفاسیر متعددی بر آن نوشته شده، فصوص الحکم بیشترین شرح را بر خود دارد) شروح قانون را باید به چند دسته تقسیم کرد: شروحی که بر کتاب یا بخشی از آن نوشته شده، خلاصه‌ها و گزارش‌هایی که از کتاب تهیه شده و البته این‌ها را باید در کنار ترجمه‌های متعدد آن قرار داد. بروکلمان و مهدوی^۳ سعی کرده‌اند فهرستی از شارحان قانون به دست دهن. از این شارحان باید از فخرالدین رازی، ابراهم‌بن علی قطب مصری، قطب الدین شیرازی، ابوالفضل نامورخونجی، علاءالدین بن‌تفییس مشهور به ابن‌تفییس کاشف گردش خون ریوی، یعقوب‌بن‌سامری، سیدالدین کازرونی، محمد آق‌سرایی، حکیم علی‌گیلانی و ضیاءالدین شجاعی را نام برد. فهرستی که مهدوی^۴ از شارحین ارائه می‌دهد، در کنار فهرست تهیه شده به وسیله بروکلمان^۵ تعداد شارحان قانون را از بیست نفر و بیست عنوان شرح متجاوز می‌گردد که در مورد شرح قانون اثر قطب الدین شیرازی تحت نام *التحفه السعدیه* در صفحات قبل مطالبی به اجمال آمده است و برای توضیح بیشتر به مأخذ مورد استناد رجوع فرمایید.^۶ در کنار

مووجود است که متأسفانه فهرست واحدی از نسخ قانون در این کتابخانه نیز وجود ندارد. نسخه‌های موجود در این کتابخانه عموماً متعلق به قرون دهم - یازدهم هجری و بعد از آن هستند. مشخصات این دستنویس‌ها نیز در مجلدات مختلفی^۷ ذکر شده است.

۵. در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) روی هم رفته، ۱۲ نسخه خطی موجود است. این مجموعه نیز از جمله نفیس‌ترین نسخ خطی قانون که در یک کتابخانه گرد آمده، می‌باشد، اگرچه فهرست واحدی از دستنویس‌ها وجود نداشته و باید به مجلدات مختلف فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه مراجعه نمود. از جمله نسخ موجود در این کتابخانه، نسخه‌ای نفیس و قدیمی می‌باشد که تاریخ کتابت آن روش نمی‌باشد.^۸

۶. در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، روی هم رفته ۱۱ نسخه موجود است. از این کتابخانه نیز فهرست واحدی از نسخ خطی قانون وجود ندارد و برای آگاهی از مشخصات این دستنویس‌ها باید به مجلدات مختلف فهرست نسخ خطی این کتابخانه مراجعه نمود. اما در این کتابخانه یک دوره سه جلدی از قانون وجود دارد که شایان توجه است و از چند نظر جالب می‌باشد. یکی اینکه نسخه‌ای قدیمی (متعلق به قرن ۷ق) می‌باشد و دیگر اینکه کاتب آن، یکی از همشهریان ابوعلی سینا و اهل بخارا بوده است.^۹

۷. به تواتر، در بسیاری از کتابخانه‌های ایران دستنویس‌هایی از قانون ابن‌سینا وجود دارد. فقدان یک فهرست واحد، مانع از دستیابی به یک آمار دقیق می‌باشد، ولی به طور اجمال می‌توان گفت که در کتابخانه وزیری یزد^{۱۰} ۳ نسخه، کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد دو نسخه، کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد دو نسخه و کتابخانه ملی تبریز نیز یک نسخه از این کتاب وجود دارد.^{۱۱}

همین آمار ناقص نشان می‌دهد که نسخ خطی موجود از کتاب قانون در ایران از تمامی نسخ خطی این کتاب که در هر یک از کشورهای دنیا نگهداری می‌شود، بیشتر است. بهترین فهرست درهم کرد از نسخ خطی کتاب قانون در کشور دیگری به جز ایران فهرستی است که به توسط رمضان ششن و دیگران تحت نظارت اکمل‌الدین احسان اوغلو از فهرست نسخ خطی آثار مربوط به پژوهشکی در ترکیه تهیه شده است. در این کتاب،^{۱۲} روی هم رفته، ۶۱ دستنویس از قانون ابن‌سینا معرفی شده است (اعم از نسخه کامل یا ناقص). ممکن است این سوال به ذهن برسد، در حالی که فهرست درهم کردی مشخصی از نسخ خطی موجود در دیگر کشورها وجود ندارد، آیا امكان دارد که مجموعه‌ای در کشور ثالثی وجود داشته باشد که از این تعداد بیشتر باشد؟ در پاسخ باید گفت از نظر آماری تعداد دستنویس‌های اسلامی در ایران و ترکیه از تمامی کشورهای جهان بیشتر است. بر این اساس، و با توجه به اینکه تعداد کل

۱. از جمله انوار، ج ۲، ص ۲۵۵؛ ج ۱، ص ۱۷۳؛ ج ۲، ص ۴۶۳؛ ج ۵، ص ۵۰۶؛ حبیب‌الله عظیمی، ص ۳۱۳ و ص ۱۸۹؛ ۲۵۶؛ امیره ضمیری، ص ۹۲.

۲. حسینی اشکوری، ج ۲، ص ۱۲۱.

۳. برای آگاهی از مشخصات این مجموعه سه جلدی ن. ک. دانشپژوه، ج ۱۷ ص ۴۸.

۴. برای آگاهی از این دستنویس‌ها، ن. ک. ارجح و دیگران، ص ۲۲۵ تا ۲۲۶. اگرچه این آمارها چندان دقیق به نظر نمی‌رسد.

۵. ۶۲ تا ۶۶.

۶. ج ۱، ص ۵۹۶ تا ۵۹۹ و ذیل ۱، ص ۸۲۴.

۷. ص ۱۹۲ تا ۱۹۳.

۸. همانجا.

۹. ص ۱۹۳ تا ۱۹۴.

۱۰. ذیل ۱، ص ۸۲۴ تا ۸۲۸.

۱۱. برای گزارش کلی از این شرح ن. ک. عرفانیان، ص ۳۰۸ تا ۳۱۰.

کامل از قانون در سه بخش از اروپا انجام شده است. طی قرن شانزدهم میلادی، متن لاتین قانون چند بار در اروپا به چاپ رسید. کهن ترین این چاپ‌ها در همین قرن در ونیز صورت گرفت. مترجم یکی از متن‌های کامل قانون، مترجم مشهور اهل اروپا گواردوی کرمونابی است. گواردو، علاوه بر این ترجمه، یک بار دیگر کتاب پنجم را نیز به لاتین ترجمه کرد. از دیگر مترجمان قانون باید از آرنالد ویلانوایی، آندریا آلپاگو و آرمنگو دوس بلازیومی نام برد. یکی از بهترین ترجمه‌های لاتین دیگر را که البته شامل متن کامل کتاب می‌باشد زرولامو راموسیو، طی سال‌های ۱۴۵۰ تا ۱۴۸۶ انجام داد.^۱

در پایان این مقدمه لازم است که به یک سؤال اصلی که ذهن دانش‌پژوهان را احتمالاً مشغول کرده پاسخ دهیم و آن این است که امروز چه نیازی به تجدید چاپ کتاب قانون هست؟ آیا مطالب قانون پژشکی ما راه‌گشاست؟

در پاسخ به این سؤال مقدار می‌توان چنین گفت:

یکی از مهم‌ترین رسالت‌های ناشرین ایرانی، نشر کتاب‌هایی است که در تقویت هویت ملی و اعتماد به نفس نسل جوان کمک می‌کند و شاید هیچ عملی مؤثر از آشنایی دانش‌پژوهان ما با میراث عظیم فرهنگی- علمی کشور برای احیای تمدن ریشه‌دار و افتخارآمیز اسلام و ایران نباشد.

برای پیشرفت و توسعه کشور، لازم است که این باور ریشه‌دار در بین مردم ما زنده شود که ایرانی می‌تواند به قله‌های رفیع معرفت دست پیدا کند. بهترین دلیل در اثبات این مدعای کارهای عظیم علمی است که گذشتگان ما انجام داده‌اند.

مشکل اصلی و حلقة مفقودة ما در رسیدن به این خودبازی عدم اطلاع نسل حاضر از محتوا و عظمت کارهای علمی است که دانشمندان مسلمان و ایرانی در گذشته انجام داده‌اند. در بین آثار گران‌ستگ به جا مانده، کتاب قانون حضرت شیخ‌الرئیس در علم پژوهی است. بدون اغراق می‌توان گفت که نمی‌توان کتابی در تاریخ پژوهی یافت که به اندازه کتاب قانون مورد استقبال دانش‌پژوهان عالم قرار گرفته باشد. گذشته از ارزش این کتاب در تکوین تاریخ پژوهشی، همین امروز نیز بسیاری از مطالب کتاب قانون قبل استفاده در عرصه تشخیص و درمان بیماری‌ها و از آن‌ها مهم‌تر در حفظ سلامت و بهداشت جامعه است.

همان‌طور که اشاره شد، از افتخارات بزرگان تاریخ طب نظری قطب‌الدین شیرازی و ابن‌نفیس این بود که مدعی شدن بهتر از دیگران قانون را فهمیده‌اند و بهترین شرح را بر آن نوشته‌اند. قطب‌الدین شیرازی در شرح حالی که از خود به جای گذاشته، اذعان می‌کند که مدت ۲۹ سال تلاش کرد تا توانسته شرح کاملی بر قانون (التحفه السعدیه) بنویسد.

این شروح باید از خلاصه‌هایی نیز که از قانون تهیه شده است یاد کرد. دست کم پنج خلاصه از قانون را می‌شناسیم، اما بدون تردید مهم‌ترین خلاصه، خلاصه‌ای است که محمود چغمی‌نی به نام قانونچه از این کتاب تهیه کرده است.

چغمی‌نی کوشیده است در طی ده مقاله، گزارش مختصری از قانون به دست دهد. قانونچه به سرعت بین پزشکان و دانشمندان دوره اسلامی رواج یافت و نسخه‌های خطی متعددی از آن تهیه شد.^۲ در کنار ترجمه‌هایی که از خود قانون به فارسی تهیه شده، قانونچه نیز به فارسی ترجمه شده است^۳ و البته جالب هست که متن عربی قانونچه به توسط شخصی به نام سیفی قزوینی^۴ به نام مفرح القوم به نظم نیز کشیده شده است.^۵

متن کامل قانون، یا بخش‌هایی از آن بارها به فارسی ترجمه شده است. از جمله این ترجمه‌های فارسی باید از ترجمۀ متن کامل کتاب توسط ملا فتح‌الله شیرازی در قرن دهم هجری، ترجمۀ بخش تبع‌ها (کتاب چهارم) به توسط حکیم محمد شریف‌خان و ترجمۀ متن کامل از گیلانی یاد کرد. چند ترجمۀ فارسی ناشناس نیز از قانون وجود دارد^۶ قانون یک بار نیز به ترکی ترجمه شده است. این ترجمه را مصطفی ملتوقادی در عهد سلطان مصطفی‌ای سوم انجام داده است.^۷ قانون همچنین در قرن نهم هجری، پانزدهم میلادی، به زبان عبری ترجمه شده است. این ترجمۀ عبری در سال ۱۴۹۱ م در ناپل به چاپ رسیده است.

متن عربی قانون بارها به چاپ رسیده است. نخستین چاپ متن عربی در سال ۱۵۹۳ م در رم انجام شد و این چاپ باعث گسترش فراوان قانون در اروپا و در مدارس پزشکی آن شد. ترجمه‌های اروپایی نیز عموماً از روی همین چاپ انجام شده است. چاپ مشهور دیگر قانون در چاپخانه بولاق (در عثمانی) در سال ۱۶۹۴ ق انجام شد. این چاپ در کشورهای اسلامی شهرت بسیاری دارد، اگرچه بخشی از صفحات آغازین کتاب، از آن ساقط شده است. چاپ بولاق از قانون، در سال ۲۰۰۰ م، عیناً در بیروت تجدید چاپ شده است.

بهترین چاپ از قانون که البته چاپ منقح و کاملی نیز می‌باشد در سال ۱۹۸۷ م در بیروت به وسیله ادوار قش انجام شده است. متن کامل عربی قانون بر روی شبکه جهانی اینترنت (در پایگاه الوراق، به نشانی www.alwarag.net) وجود دارد.

همانند ترجمه‌های فارسی، که شامل تمام یا بخش‌هایی از کتاب است، ترجمه‌های لاتین قانون نیز شامل متن کامل یا بخش‌های مختلف آن است. قدیمی‌ترین ترجمه‌های کامل قانون در سال ۱۴۷۳ م در میلان، ۱۴۷۶ م در پادوا و طی سال‌های ۱۴۸۲ تا ۱۴۸۳ م در شهر ونیز صورت گرفته است. خیلی جالب است که بدانیم، طی ده سال، سه ترجمه

۱. برای گزارش کلی از ابواب و مقالات این کتاب و معرفی چند نسخه خطی از آن. ن. ک: عرفانیان، ص ۴۰۴ تا ۴۱۴.

۲. علینقی منزوی، ص ۹۰.

۳. در گذشته به سال ۱۱۵۰ ق.

۴. برای آگاهی از مشخصات این قانونچه منظوم ن. ک: علینقی منزوی، ص ۹۰ تا ۹۲ و برای آگاهی بیشتر درباره قانونچه و نیز گزارشی از شروع، خلاصه‌ها و برگزیده‌های قانون موجود در کشور ترکیه ارائه داده‌اند.

۵. برای گزارشی کلی از ترجمه‌های متعدد فارسی قانون، مؤلف آن‌ها و نسخه‌های موجود از این ترجمه‌ها. ن. ک: احمد منزوی، ج ۵، ص ۳۶۰ تا ۳۶۲.

۶. ششن و دیگران، ص ۷۳.

۷. برای گزارش به نسبت کاملی از این ترجمه‌های لاتین- میله‌ی، ص ۲۲۴ تا ۲۲۶.

دیگر از میراث علمی اسلام و ایران) داریم، اقرار می‌کنم که بازنویسی و تحشیه و شرح روزآمد قانون و تطبیق آن با مبانی پژوهشی امروز، سال‌ها به درازا می‌کشد که باید به دلیل سختی کار، از انجام آن شانه خالی کنیم که روح حضرت شیخ‌الرئیس بیش از هر ملت دیگر، از فرزندانش یعنی دانش‌پژوهان ایرانی انتظار چنین اقدام استرگی را دارد.

بنده، پیشنهاد می‌کنم که با کمک صاحب‌نظران علم پژوهشی و مطلع از میراث طب اسلامی و ایرانی اقدام به تألیف شرحی مناسب با پژوهشی عصر حاضر و به زبان امروز عالم پژوهشی کنند که این کاری است که تا کنون نه در ایران و نه هیچ کشور دیگر صورت نگرفته است.
با تجربه‌ای که اینجانب و همکارانم در فرهنگستان علوم پژوهشی در بازنویسی و تحشیه بر بخشی از کتاب الحاوی محمدبن‌زکریای رازی و ذخیره خوارزمشاهی سید اسماعیل جرجانی (دو اثر عظیم و گران‌سنگ

منابع :

- آقابزرگ طهرانی، *الدریعه الی تصانیف الشیعه*، چاپ احمد و علینقی منزوی، بیروت، ۱۹۸۳م.
- حسین بن عبدالله سینا، *القانون فی الطب*، چاپ ادوار قش، بیروت، ۱۹۸۷م.
- اکرم ارجح و دیگران، کتاب‌شناسی نسخ خطی پژوهشی ایران، تهران، ۱۳۷۱ش.
- ایرج افشار و محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، جلد اول، تهران، ۱۳۵۲ش.
- عبدالله انوار، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۹، تهران، ۱۳۵۷ش و جلد ۹، تهران، ۱۳۵۶ش.
- مانفرد اولمان، طب اسلامی، ترجمه فریدون بدرهای، تهران، ۱۳۸۳ش.
- محمدبن حسن بیهقی، *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی‌اکبر فیاض، تهران، ۱۳۸۷ش.
- حاجی خلیفه، *کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون*، بیروت، ۱۹۸۲م.
- عبدالحسین حائری، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد ۱۹، تهران، ۱۳۵۰ش.
- احمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله نجفی مرعشی، جلد ۲، قم.
- علی‌اصغر حلیبی، *تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز*، تهران، ۱۳۵۱ش.
- دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ذیل مدخل «ابن‌سینا» (از شرف‌الدین خراسانی).
- محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز استناد دانشگاه تهران، جلد ۱۷، تهران، ۱۳۶۴ش.
- مصطفی درایتی، *فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران*، تهران، ۱۳۸۹ش.
- علی عبدالله دفاع، پژوهش بر جسته در عصر تمدن اسلامی، ترجمه علی‌احمدی بهنام، تهران، ۱۳۸۲ش.
- رمضان ششن و دیگران، فهرست مخطوطات الطبع الاسلامی باللغات العربية والتركية والفارسية فی مكتبات تركيا، استانبول، ۱۹۸۴م.
- خلیل بن ایبک صدقی، *الوافى بالوفيات*، چاپ ویسبادن، ۱۹۶۲م و بعد.
- امیره ضمیری، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۱۴، تهران، ۱۳۷۵ش.
- غلامعلی عرفانیان، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز استناد آستان قدس رضوی، جلد ۱۹، مشهد، ۱۳۷۹ش.
- حبيب‌الله عظیمی، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۱۳، تهران، ۱۳۷۵ش.
- احمد منزوی، *فهرست‌واره کتاب‌های فارسی*، جلد ۵، تهران، ۱۳۸۰ش.
- علینقی منزوی، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۱۱، تهران، ۱۳۷۵ش.
- یحیی مهدوی، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا*، تهران، ۱۳۳۳ش.
- آلدو میه لی، علوم اسلامی و نقش آن در تحولات علمی جهان، ترجمه محمدرضا شجاع رضوی و اسدالله علوی، مشهد، ۱۳۸۱ش.
- احمدبن‌عمر نظامی عروضی سمرقندی، چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی، تهران، ۱۳۸۲ش.

Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leiden, 1902–1898 AD.

قانون ابن سينا، نسخه خطی شماره ۶۴۵۴، کتابخانه ملی فرانسه